

Värvid rahvakeeles

Eesti sõna *punane* päritolu kohta on teada, et samatüvelise sõnaga on muistsed soomeugrilased nimetanud looma keha katvat karusnahka. Kaugemates sugulaskeeltes, nagu volga ja ugri keeled, on see tähendus säilinud. Läänemeresoome keeltes, sealhulgas eesti keeles, asendus see balti laenuga *karv*, mis märkis nii looma nahka kui ka selle visuaalset omadust, värvust. Viimases tähenduses jäi esialgu kasutusele ka endine sõna *puna*, millest hiljem kujunes punase värvi nimetus. Sõna *karv* teine tähendus laienes loomade värvilt kogu värvimõistele. Kui ütleme, et *õh-tutaevas oli punast karva*, ei pruugi me praegu hoopiski mõelda loomale, selle nahale või karvale.

Verev

Väga paljud eesti värvinimetused põhinevad võrdlusel, kirjeldatava objekti värvust võrreldakse mõne üldtuntud asja või olendi omaga. Näiteks lõunaeesti *verev* on seostatav verega, Lääne-Eesti saartel hobuse kohta kasutatud *lepp*, Hiiumaa *lepu*, meenutab lepapuidu värvi, *haabjas* on haavakoosarnane kollakas-rohekas-hall. Metallinimetustest on tuletatud värvinimetused *kuld*, *kuldne*, *hõbe*, *hõbedane*, *raudjas* jt, värvisõnad *hiir*, *hiiru*, *hiirik*, *rebane*, *rebakas* viitavad loomanimetustele. Võrdlusalus on selgesti ära tuntav niisugusteski värvinimetustes nagu *kreem*, *kirsikas*, *roheline* (murdeis ka *rohiline*, *rohilane*, *roholine*). Võrdluse põhjal on tekkinud ka juba eespool jutuks olnud värvinimetused *punane*.

Tuhakarva hall

Eriti rohkesti tarvitatakse eesti keeles võrdlusel põhinevaid liitvärvinimetusi. Juba väga ammu on värvust iseloomustatud nii, et võrdlusaluse nimetusele on lisatud sõna *karva*, näiteks *rohukarva*, *roostekarva*, *kullakarva*, *tulekarva*, *liivakarva*, *suitsukarva*. Sõna *karva* asemel võib olla ka mõni muu sama tähendusega sõna, nagu *värvi*, näiteks *küpsse kirsi*

värvi 'tumepruun', ja murretes ka *nägu*, näiteks *kulla nägu* 'kuldset värvi'. Samuti kasutatakse nendest sõnadest tuletatud omadussõnu *värviline*, *näoline*, *karvaline*, *karvane* või *karune*, näiteks Kihelkonna `samli *karvaline uús*¹, Kose *õbedakarvalised `ehted*, Karksi *`tuhkur om all*, *ütelin tuha karvane*, *tuhaperä `karva*, Setu *massa `näolinõ hamõh* 'maksakarva (= tumepruun) särk'.

Sel moel moodustatud üldkasutatavad liitsõnad on harilikult kindlustunud ühe kindla värvuse nimetusena, kuigi võrdlusaluse värvus võib varieeruda. Kui öeldakse *taevakarva*, mõistame seda sinisena, ehkki meie taevas ei ole tihti hoopiski mitte sinine. Ühend *liiva värvi* loob kujutluse beežist, olgugi et pinnasest olenevalt esineb eri värvi liiva. *Sirelikarva* on iseenesest mõista helelilla, mis sest, et leidub mitut värvi sireleid. Siit ka vigurküsimus: „Kas sa sireli värvi hobust oled näinud?”

Mõnd võrdlusest lähtuvat värvinimetust tuntakse paikkonniti eri tähenduses. Näiteks *savikarva* märgib murdeis kas kollakat-punakat või halli värvi. Põhjuseks on teadagi Eesti geoloogiline mitmekesisus ehk kohaliku savi värvus. Väärnimõistmise vältimiseks lisatakse sellisele liitvärvinimetusele teinekord põhivärvust tähistav sõna, näiteks *tuhakarva hall*, *taevakarva sinine*.

Kohvipruun ja tulipunane

Sagedamini liidetakse põhivärvust märkiv sõna otse võrdlusalusele, näiteks *kohvipruun*, *sidrunikollane*, *varesemunaroheline*, *rukkilillesinine*, *nööri-* või *kuuenööripunane* (see on Mulgi kuue nõorkaunistuste värvi erkpunane). Viimases rühmas ei pruugi tähendus jällegi olla alati üheselt mõistetav, sest sama konstruktsiooniga on värvainele või selle päritolule viitavad värvinimetused. Näiteks *oraseroheline* on murretest kirja pandud kahes tähenduses: 1) heleroheline, kevadise orase värvi ja 2) orastega värvimisel saadud kahvatu hallikasroheline.

Kirjakeeles on sellistes võrdlusest lähtuvates nimetustes omastavalise liitumise kõrval rakendatud ka nimetavalist: *kirsipunane* ja *kirssipunane*, *sinepikollane* ja *sinepkollane*, *salatiroheline* ja *salatroheline* jts. Rahvakeeles esineb järjekindlalt omastavaline liitumine: *kirsipunane*, *sinepikollane*, *salatiroheline* jts.

¹ Kriipsuke sõna ees ülal märgib III völdet; kaashääliku peal olev kriipsuke märgib selle kaashääliku peenendust ehk palatalisatsiooni.

Nimetavas käändes on täiendsõna murretes sel juhul, kui värvisõna ei väljenda täpset värvivarjundit, vaid rõhutab mingi tooni intensiivsust, näiteks *tulipunane*, *lumivalge*, *süsimust*.

Võrdlusalusest lähtuv värvuse kirjeldus on mõistetav muidugi vaid siis, kui võrdlusalus on tuttav. Näiteks Hargla *pihuvahass* on arusaadav neile, kes teavad, et *pihu* on peoleo, ning kujutavad ette selle linna värvi (*vahass* on kollase värvi üldnimetus).

Madarane

Teine suurem rühm värvinimetusi on tekkinud päritolu põhjal. Üldlevinud värvitaimedega saadav lõnga värvus oli inimestele teada: madarajuurtega värvides tuli kollakas või pruunikas punane, lepakoortega ja samblaga pruun, kaselehtedega kollane jne. Seetõttu oli arusaadav värvuse kirjeldamine sõnadega, nagu *madarane*, *maranapunane*, *maranaverev* või *tedremadarapunane*, *kaselehe-* või *kõjolehekollane*, *lepakoorepruun*, *kivisamblapruun* jms.

Potisiinine

Kui küsida mõnelt tänapäeva linnainimeselt, mis värvi on *potisiinine*, arvatakse, et see on inetu, hallika või lillaka tooniga, ja seostatakse sõna pajapõhja või sinise glasuuritud metallnõuga. Tegelikult kajastub selles sõnas värvi valmistamise viis. Värvainena kasutati indigosinist ehk vaskvitrioli, mida tuli happes lahustada. Hapet saadi uriinist, mis pandi nädalaks-paariks sooja kohta hapnema. Sel moel saadi väga püsiv värv. Potirohelist tehti nii, et värviti lõngad enne kaselehtedega kollaseks ja seejärel potisiinisega üle.

Pordupunane ja viiulisinine

Võõrapäraseid poevärvide nimetusi on rahvas mugandanud suukohasemaks. Nimetusel *ordenikollane*, ka *ordjan*, *ordijaan*, *ordijoon*, *ordjon* või lihtsalt *ort*, ei ole sidet mingi ordeniga. Tegemist on punakaskollase pulbri, nn orleanikollasega (Orléansi linna nime järgi). Nimetused *liina*, *liine*, *hanililla*, *hanilillisinine*, *aniliinelilla* jne tähistavad fenüülamiinist valmistatud aniliinvärvi. *Pordupunane* on kuulsa Bordeaux' veini värvi, kirjakeeles *bordoopunane*. *Tsinoober* on kinaver- ehk karminpunane ehk košenill, mida toodeti košenilltäidest. Murdeis on levinud ka nimetused *kosonell*, *koosenikollane* või *kooseniverev*.

Endisaegset tumesinist poevärvi, mida läänemurdes on nimetatud *panksee* või *panksinine*, on Hiiumaal tuntud kui *pronksisinist*, *prönksisinist*, *punksi-* või *ponkssinist*. Saksa *Neublau* asemel öeldakse hiiu keeles *neiblusinine*, *neiblasinine*, *neibu*, *neinpuu* või *leinpuusinine*. Saaremaalt Kihelkonna murrakust on kirja pandud *uussinine*. Ilmselt sama värv on nimetatud ka *berliinisinine*. *Viiuli* või *viulite värv*, *viulipunane* ja *viulisinine* on kirjakeeles *violett*.

Lüü `kangahe mõni ört juuñ kah

Igäüks, kes on lõnga või riiet värvinud, teab, et tulemus oleneb suuresti värvaine kogusest. Näiteks *potisinine* ulatub taevasinisest tumesiniseni, *panksee* heleroosast tumelillani, lepakoortega võib värvida kollaseks, punakaks, hele- või tumepruuniks. Nimetused *koerputkekollane* ~ *koerputkeroheline*, *madarapunane* ~ *madarakollane*, *ordenikollane* ~ *ordeniverev*, *liinapunane* ~ *liinasinine* jt räägivad ise enda eest.

Ometi kasutatakse ka värvaine nimetusest tuletatud nimetusi vahel just konkreetse värvitooni iseloomustamiseks. Näiteks Friedebert Tuglase novellis „Maaailma lõpus” esineb sõna *paarusekarva* tähenduses ‘indigosinine’. *Paarus* või *kupar Roos* on Võru keeli vaskvitriol. Mihklis on öeldud: *rukilill oo sinist `värmi*, *`keisrisinine*. Vastseliina vanainimene on kudujale soovitanud: *lüü `kangahe mõni ört juuñ kah*. Kodavere keelejuht on seletanud, et *ordi värv one nisuke kõllakas värv*, *puu kuartess värvitäss ordi `karva* (= orleanipunaseks).

Soovitusi edasilugemiseks

J. Allik, Värvitaju, värvinimetused ja värvisümboolika. – Looming 1982, nr 3, lk 378–384; M. Koski, Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 391. Savonlinna, 1983; V. Oja, Võrdlusel baseeruvaist värviliitsõnadest. – Keel ja Kirjandus 1995, nr 12, lk 809–817; E. Parmasto, Mitmevärviline maailm. – Looming 1982, nr 3, lk 375–377; U. Sutrop, Eesti keele põhivärvinimed. – Keel ja Kirjandus 1995, nr 12, lk 797–808; A. Viires, Eestlaste värvimaailm. – Keel ja Kirjandus 1983, nr 6, lk 290–302.

Vilja Oja
eesti keele instituudi teadur